

LBRIS

We know
books

JOHN DARWIN

VISUL IMPERIAL

ASCENSIUNEA ȘI CĂDEREA PUTERILOR GLOBALE 1400 – 2000

Traducere din limba engleză
DIANA POPESCU-MARIN

LITERA

București

CUPRINS

<i>Lista ilustrațiilor</i>	9
<i>Lista hărților</i>	10
<i>Prefață</i>	11
1. Orientări	17
2. Eurasia și Epoca Marilor Descoperiri	69
3. Echilibrul modern timpuriu	129
4. Revoluția eurasiatică	191
5. Cursa contracronometru	259
6. Limitele Imperiului	345
7. Spre o criză mondială, 1914–1942	423
8. Imperiul contestat	491
9. Umbra lui Tamerlan	561
<i>Note</i>	583
<i>Lecturi suplimentare</i>	637
<i>Indice</i>	647

În 1401, marele istoric islamic Ibn Khaldun (1332–1406) era la Damasc, oraș aflat pe atunci sub asediul puternicului Tamerlan. Dornic să-l întâlnească pe vestitul cuceritor, istoricul a fost coborât de pe zidurile cetății într-un coș și apoi condus în tabăra lui Tamerlan. Acolo a avut o serie de conversații cu un conducător pe care (în autobiografia sa) l-a descris ca pe „unul din cei mari și mai puternici dintre regi... dependent de dezbateri și argumentare despre ceea ce cunoaște și ceea ce nu cunoaște”.¹ Se poate ca Ibn Khaldun să fi văzut în Tamerlan salvatorul civilizației arabo-musulmane, pentru a cărei supraviețuire se temea. Dar, patru ani mai târziu, Tamerlan murea în drum spre China, pe care plănuia s-o cucerească.

Tamerlan (cunoscut în istorie și ca Timur, Timur Lenk, Timur-lenc sau Timur the Lame*, de unde și numele europeanizat) a fost un fenomen care a devenit legendă. S-a născut, probabil în anii 1330, într-un clan de statut inferior aparținând confederației tribale turco-mongole Chagatai, una dintre cele patru mari diviziuni ce alcătuiau Imperiul Mongol după moartea lui Gînghis Han, în 1227. La 1370 se autoproclama stăpân al Chagataiului. Între 1380 și 1390 a cucerit Iranul, Mesopotamia (Irakul de astăzi), Armenia și Georgia. În 1390 a invadat teritoriile ruse, întorcându-se câțiva ani mai târziu pentru a distruge capitala Hoardei de Aur, legiunea mongolă ce stăpânea teritoriul modern al Rusiei de sud. În 1398 a condus o invazie de amploare în nordul Indiei, înlăturându-i de la putere pe conducătorii musulmani și distrugând orașul Delhi. În 1400 s-a întors în Orientul Mijlociu, unde a ocupat orașele Alep și Damasc (Ibn Khaldun a supraviețuit masacrului), ca apoi să înfrângă oastea otomană în

* În limba română, Timur cel Șchiop

bătălia de la Ankara din 1402 și să-l ia prizonier pe sultanul Baiazid. Abia după aceea s-a concentrat asupra teritoriilor răsăritene, într-o ultimă campanie eșuată.

În pofida reputației sale de tiran sângeros și a cruzimii de netăgăduit ce a caracterizat invaziile sale, Tamerlan a reprezentat o figură de tranziție în istoria eurasiatică.² Cuceririle sale au reprezentat un ecou al marelui Imperiu Mongol ridicat de către Ginghis Han și urmașii acestuia. Imperiul în cauză se întinsese de la Iranul de azi până spre China și, către nord, până la Moscova. O remarcabilă migrație a popoarelor fusese astfel încurajată, odată cu negoțul și cu curente de gândire din centrul Eurasiei, de-a lungul marelui coridor de câmpii ierboase ale stepei, iar stăpânirea mongolă pare a fi servit drept catalizator pentru transformările comerciale și intelectuale într-o eră de expansiune economică generală.³ Mongolii au permis inclusiv vizite ale emisarilor vest-europeni, în speranța de a pune bazele unei alianțe antimusulmane și de a-și câștiga cât mai mulți prozeliti creștini. Dar, pe la începuturile secolului al XIV-lea, eforturile de a păstra încheagată această mare confederație imperialistă deja eșuasera. Războaiele sângeroase dintre conducătorii ilhanatelor din Iran, Hoarda de Aur și Hanatul Chagai, precum și prăbușirea dinastiei Yuan din China (înainte de 1368) au marcat sfârșitul experimentului mongol în Imperiul Eurasiatic.

Cuceririle lui Tamerlan au reprezentat în parte un efort al acestuia de a redobândi imperiul pierdut. Dar metodele lui au fost diferite. Războaiele pe care le-a dus păreau a se concentra în primul rând pe distrugerea totală a oricărui rival la controlul asupra marelui drum comercial din Eurasia, pe ale cărui profituri fusese ridicat imperiul său. Totodată, puterea sa se concentra mai mult în jurul trupelor din teren și mai puțin pe măiestria hoardelor de stepă: armatele sale erau alcătuite nu numai din călăreți arcași (clasica formulă mongolă), ci și din trupe de infanterie, artilerie, cavalerie grea și avea chiar un regiment călare pe elefanți. Sistemul său de conducere era o formă de absolutism, în care loialitatea triburilor susținătoare se așeza într-un fel de echilibru cu supușii săi de la orașe și din sate. Tamerlan s-a autoproclamat „Umbra lui Dumnezeu“ (printre numeroasele

sale titluri), răzbunându-se cumplit pe trădători și pe practicanții religiei islamice. A revărsat partea leului din bogățiile acumulate în Samarkand, oraș pe care l-a ales drept capitală a imperiului său, aproape de locul nașterii sale, și acolo a proiectat monumente arhitectonice care stau mărturie splendorii domniei lui. Modelul „timurid” va avea o influență durabilă asupra ideii de imperiu peste tot în Eurasia Mijlocie.

Dar, în ciuda ferocității sale, a geniului său militar și a adaptării iscusite a politicilor tribale la visul său de a-și extinde imperiul, sistemul lui Tamerlan s-a prăbușit după moartea lui. Așa cum el însuși intuise, nu mai era posibil să stăpânești deopotrivă comunitățile statornicite și triburile migratoare întru ridicarea unui Imperiu Eurasiatic pe temelia puterii militare mongole. Otomanii, Sultanaatul Mameluc din Egipt și Siria, Sultanatul Islamic din nordul Indiei și, mai cu seamă, China erau mult prea rezistente ca să fie cucerite prin campaniile sale fulger. Moartea lui Tamerlan a marcat cu adevărat, în multe feluri, sfârșitul unei lungi epoci din istoria globală. Imperiul lui a fost ultima tentativă reală de a contesta împărțirea Eurasiei în state ale Vestului Îndepărtat, Eurasia Islamică Mijlocie și Asia de Est confucianistă. În al doilea rând, experimentele sale politice și supremul lui eșec au demonstrat că puterea începuse să treacă în mod decisiv de la imperiile nomade la statele deja constituite. În al treilea rând, distrugerile colaterale pe care Tamerlan le provocase în Eurasia Mijlocie și influența disproporționată exercitată acolo de societățile tribale au contribuit, chiar dacă și numai gradual, la înclinarea balanței Lumii Vechi în favoarea Extremului Orient și a Vestului Îndepărtat, în detrimentul teritoriilor centrale. Și, nu în ultimul rând, moartea sa a coincis cu primele semnale ale unei schimbări în configurația existentă a negoțului la mare distanță pe ruta est-vest, pe care se luptase s-o controleze. În numai câteva decenii de la moartea sa, ideea unui imperiu mondial condus de la Samarkand devenise de domeniul fantasticului. Descoperirea mărilor ca patrimoniu global ce oferea acces naval către orice colț al lumii a transformat economia și geopolitica imperialistă. Aveau să treacă trei secole până când noua ordine mondială să devină total vizibilă. Dar, după Tamerlan,

nu a mai existat nici un alt conducător care să aspire la dominarea Eurasiei, iar Eurasia, așa cum o văzuse Tamerlan, nu mai cuprindea aproape toată lumea cunoscută la vremea aceea.

ISTORII GLOBALE

În această carte vom traversa un vast peisaj istoric în urmărirea a trei teme. Prima ține de dezvoltarea „conectivității” globale până la forma amplificată pe care o numim „globalizare”. A doua este reprezentată de rolul jucat în acest proces de puterea Europei (și apoi a Occidentului) prin intermediul imperiilor. Cea de-a treia se referă la capacitatea de adaptare a multor state și culturi eurasiatice în fața expansiunii europene. Fiecare dintre acești factori a jucat un rol crucial în modelarea unei lumi care, în prag de secol XX, a devenit un vast sistem economic și politic semiunificat, o arenă comună față de care nici un stat, nici o societate, nici o economie sau cultură nu s-a putut detașa în totalitate.

Indiferent de cât de detaliat e prezentat un subiect sau cât de obscur este, tratatele de istorie sunt scrise pentru a explica felul în care am ajuns unde ne aflăm astăzi. De bună seamă, istoricii nu cad întotdeauna de acord asupra unui subiect sau a altuia, iar o explicație ar fi diferențele de opinie asupra naturii „prezentului” – produsul finit al istoriei. Demersul devine și mai dificil ca urmare a schimbării constante în percepția noastră privind prezentul pe care îl „actualizăm” conform evenimentelor în desfășurare – revizuind astfel și întrebările pe care ni le punem referitor la trecut. În momentul acesta, cel puțin, este universal acceptat faptul că trăim într-o eră care diferă izbitor, în multe privințe, de lumea așa cum o știam cu doar o generație în urmă, înainte de 1980. Mai pe înțelesul tuturor, sintetizăm cele mai influente trăsături sub un singur termen atotcuprinzător: „globalizare”. Globalizarea este un termen ambiguu. Sună ca un proces, dar deseori folosim termenul pentru a descrie o stare de fapt – punctul terminus după o perioadă de schimbări. Există toate indiciile că, la nivel economic cel puțin, ritmul în care au loc schimbările în lume (în ceea ce privește distribuirea bogăției

și a activității productive între diferite regiuni și continente) este unul susținut. Chiar și așa, putem schița caracteristicile generale ale „lumii globalizate” – cu trimitere clară la nivelul de globalizare de la ora actuală – într-o formă recognoscibilă. Prin istoria prezentată în acest volum se încearcă explicarea acestui „prezent” cu un parcurs imprevizibil.

Aceste caracteristici pot fi rezumate după cum urmează:

1. apariția unei piețe unice globale – nu pentru absolut toate produsele, dar pentru majoritatea produselor de larg consum, precum și pentru rezerva de capital, credit și servicii financiare;
2. interacțiunea intensă între state care, deși îndepărtate din punct de vedere geografic, au interese globale, nu regionale (chiar și în cazul statelor mici);
3. pătrunderea profundă a mijloacelor de informare organizate la nivel global în majoritatea culturilor, mijloace ale căror mesaje comerciale și culturale (în mod special prin limbajul „brandurilor”) au devenit aproape inseparabile;
4. amploarea imensă a migrației și a comunităților etnice (constituite forțat sau de bunăvoie) care creează rețele și conexiunile care rivalizează cu impactul mării migrații europene din secolul al XIX-lea sau cu negoțul de sclavi de peste Atlantic;
5. nașterea din ruinele unei „epoci bipolare” (1945–1989) a unei singure „superputeri” a cărei putere economică și militară, în raport cu toate celelalte state ale lumii, nu are egal în istoria modernă a lumii;
6. renașterea spectaculoasă a Chinei și a Indiei ca puteri producătoare de bunuri. Într-o lume în care producția de bunuri crește spectaculos, iar balanța economiei mondiale este în continuă schimbare, mobilizarea economică a populației din aceste două țări (1,3 miliarde și, respectiv, 1 miliard) a fost comparată cu deschiderea de noi și vaste teritorii în secolul al XIX-lea.

Această listă ar trebui să nască o serie de întrebări. De ce, într-o lume globalizată, un singur stat să fi dobândit o astfel de putere excepțională? De ce renașterea economică din China și din India s-a

înregistrat abia în ultimii ani? De ce, până de curând, țările din Occident (care acum includ și Japonia) s-au bucurat de un avans atât de îndelungat ca urmare a dezvoltării tehnice și a standardelor de viață? De ce produsele culturii occidentalizate (din știință, medicină, literatură și arte) primesc încă cea mai mare recunoaștere? De ce sistemul statal internațional, cu legile și normele sale, reflectă conceptele și practica politicii de stat europene și structura teritorială după model european? Lumea globalizată a sfârșitului de secol XX nu a fost inițial rezultatul previzibil al unei piețe libere globale. Cu atât mai puțin s-ar fi putut prevedea acest fenomen luând în calcul statele lumii de acum cinci secole. Acesta este produsul unei istorii îndelungate, încurcate și deseori violente, cu răsturnări bruște de situație și înfrângeri neașteptate. Rădăcinile sale sunt adânc înfipite (sau cel puțin acesta este consensul general) în „Epoca Descoperirilor” – în vremurile de după moartea lui Tamerlan.

Au existat, desigur, numeroase teorii și lucrări de istorie care au explicat și au dezbătut mersul istoriei lumii. Istoria (și preistoria) globalizării au fost mereu subiecte controversate. Dat fiind că majoritatea caracteristicilor globalizării păreau a fi strâns legate de creșterea dominației europene (și mai târziu a Occidentului), lucrurile au fost acceptate ca atare. Direcțiile de luptă fuseseră trasate cu mult timp înainte. Printre primii vizionari care și-au imaginat o lume globalizată au fost comercianții britanici din anii 1830 și 1840, care l-au luat ca model pe Adam Smith. Potrivit raționamentului lor, comerțul liber internațional ar fi făcut războaiele de neconceput. Dacă fiecare țară depindea de o alta pentru mărfuri și clienți, încrângătura dependenței reciproce ar fi fost prea solidă, greu de distrus. Aristocrația belicoasă care prospera într-un climat de conflict ar fi devenit perimată. Idealul burghez de reprezentare prin guvern, ideal răspândit prin comercianți și negoț, ar fi devenit universal. Această reprezentare optimistă despre cum propriul interes iluminat va fi remodelat lumea spre bunăstarea tuturor a fost cumva desființată de Karl Marx. Acesta a insistat că, mai devreme sau mai târziu (el preconiza că mai devreme), capitalismul industrial avea să-și înece piețele în produse. Ar fi putut supraviețui o vreme reducând costurile și

salariile sub limita de subzistență. Dar, odată ce muncitorii aveau să se revolte – după cum era și de așteptat –, capitalismul avea să sufere o implozie, iar proletariatul ar fi venit la putere. Cei din afara Europei ar fi fost atrași în acest conflict. În căutarea de noi piețe, capitaliștii europeni nu aveau decât să invadeze Asia (exemplul lui Marx a fost India) și să distrugă economiile premoderne ale continentului. Țesătorul din India urma să fie falimentat de dragul profiturilor din Lancashire. Sistemul sătesc și ordinea socială din India „dispăreau astfel nu atât ca urmare a amestecului brutal al fiscalității și... al soldatului din Marea Britanie, cât prin industrializarea și liberul comerț englezesc”.⁴ Salvarea de la acest proces de distrugere era reprezentată de însăși consecința involuntară. Asia s-ar fi trezit confruntată cu o revoluție socială, fără de care (sugera Marx) restul lumii nu și-ar fi putut atinge destinul socialist.

Marx susținuse că o economie globală avea să se dezvolte după cerințele Europei. Potrivit lui Lenin, pe de altă parte, capitalismul depindea de imperialismul economic și avea să se prăbușească în urma unei revolte globale a popoarelor coloniale.⁵ Versiunea marxist-leninistă, jumătate istorie, jumătate profecție, părea să fie cheia istoriei mondiale. Începând din anii 1920, această teorie a exercitat o uriașă influență printre intelectuali. Expansiunea economică a Europei era privită ca o forță irezistibilă ce avea să conducă restul lumii. Însă, în loc să dea naștere utopiei burgheze promise de liberii comercianți britanici, n-a făcut decât să scindeze lumea. Zona capitalist-industrială situată în Europa (și urmașa acesteia, America) devenea din ce în ce mai bogată. În restul lumii, stăpânirea colonială și dependența semicolonială au dus la o sărăcire din ce în ce mai accentuată. Bunăstarea capitalistă și puterea imperialistă a Europei făcuseră, împreună, un pact revoltător de inechitabil. Comerțul „liber” fusese folosit în țările nonoccidentale cu scopul de a distruge vechile industrii ale artizanilor, de a bloca creșterea economică și de a forța economiile locale să producă materie primă ieftină. Într-adevăr, pentru că materia primă devenea din ce în ce mai ieftină comparativ cu bunurile industriale pe care trebuia să le acopere (sau cel puțin așa suna explicația), sărăcia și dependența aveau să se adâncească,

singura soluție fiind distrugerea prin forță a „sistemului mondial” din care izvorâseră.⁶

Aproape pe tot parcursul secolului XX, această viziune pesimistă a motivelor și a însemnătății globalizării (deși termenul ca atare nu era folosit), combinată uneori cu o încredere remarcabilă în rezultatul său revoluționar, era mai mult decât o provocare pentru afirmațiile optimiștilor care priveau produsul unei economii globale totale drept „modernizare” (de exemplu, replicarea structurii sociale occidentale). Cele două atitudini aveau în comun premisa de necontestat că Europa (sau Occidentul) constituia singura sursă reală de schimbare istorică. Ambele tabere se bazau pe cunoștințele uimitoare (și pe dedicarea chiar și mai uimitoare) ale marelui sociolog german Max Weber (1864–1920). Weber fusese fascinat de traiectoria stranie pe care Europa o urmăsea comparativ cu India sau cu China. În timp ce Marx pusese accentul pe revoluția socială, care înlocuise societatea feudală europeană cu capitalismul guvernat de burghezie, Weber s-a concentrat asupra tiparelor instituționale și ideatice care dăduseră Europei structura „diferită”. Capitalismul se dezvoltase și în alte părți ale Eurasiei, dar numai Europa făcuse tranziția către capitalismul industrial modern, de unde întâietatea la nivel mondial. Ideea centrală în raționamentul lui Weber era aceea că, mai presus de toate, capitalismul modern necesită o mentalitate activistă și rațională. Confucianismul chinez (rațional, dar inactiv), islamul (activ, dar irațional) și hinduismul (inactiv și irațional) descurajau deopotrivă această combinație esențială. „Nu a existat nici o cale care să conducă de la religiozitatea obscură a claselor nonintelectuale din Asia către un control rațional, metodic asupra vieții.”⁷ Dar protestantismul european crease (în mod accidental) psihologia crucială (precum și capcanele instituționale) care au îngăduit acest pas înainte.

Perseverența cu care Weber a susținut că particularitatea Europei trebuie explicată în termeni de complexitate socio-culturală distinctă a inspirat nenumărate lucrări odată ce teoriile sale au devenit cunoscute (și traduse) pretutindeni în lume în anii 1920 și după. Ideile sale au prins în mod deosebit la cei care respingeau argumentul

marxist rudimentar potrivit căruia bunăstarea și succesul fuseseră dobândite în Europa prin cotorpirea și jefuirea restului lumii. Totodată au încurajat cercetarea factorilor cruciali care înclinaseră balanța în Europa către investiții productive și o continuă dezvoltare tehnică. O anume convingere (exprimată mult înaintea lui Weber) părea a se confirma, și anume că societatea europeană era caracterizată de un dinamism unic, în timp ce altor mari culturi, oricât de mărețe fuseseră, le lipseau ingredientele vitale necesare progresului material. Și, într-adevăr, cât privește acest aspect central, nu au existat diferențe majore între ideologia weberiană și cea gândită ca atare de susținătorii „sistemului global” marxist. Cu bune și cu rele, cu motivații mai puțin ortodoxe sau deloc, Europa impulsionase o lume staționară.

Este lesne de înțeles de ce, în anii din urmă, această prezentare a istoriei moderne a lumii axată pe Europa este contestată. Dezintegrarea rapidă a imperiilor coloniale europene după 1945 a creat numeroase noi națiuni. Fiecare avea nevoie de o istorie care să plaseze propriul progres în centrul narațiunii. Fiecare avea proprii eroi a căror luptă națională fusese purtată în fața aroganței culturale a Europei. Noile tratate de istorie „naționaliste” descriau guvernarea (sau influența) europeană ca fiind nedreaptă și represivă. Departe de a aduce progresul în părți staționare ale lumii, amestecul european blocase dezvoltarea socială și culturală deja în curs. În anii 1970 și 1980, istoria „claselor sociale inferioare” a săpat adânc în structura multor societăți foste colonii. S-au descoperit astfel comunități sătești complexe care s-au împotrivit cu îndârjire controlului din afară și a căror viață a fost afectată de tentativele stângace, și chiar brutale, de a impune „ordinea” colonială.⁸ „Istoria decolonizatoare” a încurajat multe comunități sociale, etnice, religioase și culturale să iasă din umbră. Vechile relatări coloniale conform cărora europenii au fost superiori urzelii sociale locale întunecate păreau acum caricaturale: schițe brute și incomplete ale unei realități stufoase. Au fost descrise și documentate aspirațiile și proiectele popoarelor colonizate – cu profesori, scriitori, negustori, țărani, nomazi și minorități. „Lumile staționare” în care europenii s-au înfățișat ca fiind singura

forță „dinamică” pulsau acum de viață. Și, departe de a exercita o guvernare sigură, europenii (potrivit acestei noi perspective) au fost deseori întrecuți în istețime, exploatați sau pur și simplu ignorați de nativi, prea ocupați cu propriile treburi.

Nu era pentru prima oară când istoricii aduceau în discuție faptul că până și popoarele colonizate aveau o istorie autonomă demnă de studiat. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, tânărul istoric olandez J.C. van Leur (1908–1942) denunțase scrierea istoriei indoneziene prin ochi europeni – „începând cu puntea vaporului, până la asediile fortărețelor și terminând cu înaltele galerii ale camerei de comerț”, ca și cum nimic nu s-ar fi putut întâmpla fără prezența europenilor sau fără îndemnurile acestora.⁹ Van Leur a fost ucis în război, iar ideile sale au căpătat recunoaștere internațională abia spre sfârșitul anilor 1950. Însă lucrările lui au adăugat o componentă crucială atacului excepțional asupra istoriei mondiale axate pe Europa. Au desființat accepțiunea generală conform căreia sosirea navigatorilor europeni în secolul al XVI-lea ar fi transformat comerțul Asiei. Se vehicula, dimpotrivă, ideea că europenii ajunseseră la spartul târgului în ceea ce reprezenta un uriaș comerț maritim ai cărui pionieri fuseseră asiaticii, cei care realizaseră legăturile între China, Japonia, Asia de Sud-Est, India, Golful Persic, Marea Roșie și Africa de Est. O economie „globală” exista deja, cu mult înainte de sosirea prometeică a comercianților europeni.¹⁰ Întrucât convergența economiei globale era o temă dominantă în istoria universală modernă, rolul jucat de asiatici (și de alți noneuropeni) nu poate fi ignorat. De bună seamă, „globalizarea”, în sensul larg al cuvântului, nu mai putea fi tratată ca fiind doar un proiect european.

În ultimii 20 de ani, viziunea originală a lui van Leur a fost și mai mult aprofundată. Dimensiunea mobilității globale, creșterea comunităților etnice, permeabilitatea frontierelor, puterile limitate ale majorității statelor și noua distribuire a puterii industriale (în special în Asia) au modificat radical percepția pe care o avem asupra trecutului și asupra a ceea ce dorim să extragem din el. Cel puțin pentru moment, a scrie istoria națiunilor și a statelor pare mai puțin important în comparație cu identificarea originilor